

ADMINISTRATÍVNE ZÁSAHY DO OSOBNÉJ SLOBODY A VLASTNÍCKEHO PRÁVA V RUSKU V ROKOCH 1881 - 1917

JUDR. KATARÍNA FEDOROVÁ

Abstract in original language

Príspevok pojednáva o zásahoch do základných ľudských práv a slobôd rozhodnutiami správnych orgánov cárskeho Ruska v období rokov 1881 až 1917. Ich normatívno-právnym základom bolo Nariadenie o spôsoboch ochrany štátneho režimu a všeobecného poriadku zo 14. augusta 1881 a Nariadenie o policajnom dozore z 12. marca 1882. Nariadenie o spôsoboch ochrany štátneho režimu a všeobecného poriadku zakotvilo špeciálny mechanizmus fungovania orgánov výkonnej moci, posilnilo postavenie silových zložiek a umožnilo významné zásahy do práv obyvateľov, najmä práva na osobnú slobodu a vlastníckeho práva, realizované výlučne na základe rozhodnutí správnych orgánov, bez akejkoľvek účasti všeobecných súdov. Nariadenie o policajnom dozore ešte prehĺbilo nastolenú líniu porušovania základných práv a slobôd zakotvením systému dohľadu obmedzujúceho predovšetkým slobodu pohybu a výkonu povolania

Key words in original language

Nariadenie o spôsoboch ochrany štátneho režimu a všeobecného poriadku, Nariadenie o policajnom dozore, správny orgán, zvýšená ochrana, mimoriadna ochrana, Osoboe sovesčanie, samoderžavie.

Abstract

The contribution deals with interventions in human rights and fundamental freedoms by decisions of administrative bodies of Czarist Russia in the period 1881 - 1917. Normative and legal basis for the regulation was the Act on protection of the state regime and general order from 14th August 1881 and the Act on police surveillance from 12th March 1882. The Act on protection of the state regime and general order anchored special mechanisms of action of the executive bodies, strengthen the position of the system power components and enabled significant infringements to the rights of citizens, especially the right on personal liberty and propriety rights, based solely on administrative decisions, without any involvement of the general courts. The Act on police surveillance had further deepened the raised line of violations of fundamental rights and freedoms enshrined in particular surveillance system restricting freedom of movement and occupation.

Key words

Act on protection of the state regime and general order, Act on police surveillance, administrative body, special protection, extraordinary protection, Osoboe soveshchanie, samoderzhavie.

1. ÚVOD

Rozširovanie protivládnych nálad v 80-tych a 90-tych rokoch 19. storočia, vrcholiacich vraždou cára Alexandra II. 1. marca 1881 vyvolalo vo vládnucich kruhoch pochopiteľné obavy z vypuknutia revolúcie. Razantný postup štátnych orgánov voči cárovým vrahom¹ dal verejnosti jasne najavo, že cár Alexander III. sa na rozdiel od svojho reformami presláveného predchodcu mieni vydať cestou konzervácie ničím neohraničeného samoderžavia.² Najdôležitejšími prostriedkami právnej ochrany existujúceho režimu sa stalo Nariadenie o spôsoboch ochrany štátneho režimu a všeobecného poriadku zo 14. augusta 1881 a Nariadenie o policajnom dozore z 12. marca 1882.³ Nariadenia boli považované za výnimočné zákony, umožňujúce rozšírenie právomoci orgánov štátnej správy a realizáciu širokých donucovacích právomocí policajnou mocou.⁴ Hoci boli vydané ako dočasné opatrenia na obdobie troch rokov, ich účinnosť bola predĺžovaná až do r. 1917. Do výpočtu “výnimočných” právnych aktov vydaných za panovania Alexandra III. je potrebné zaradiť aj Pravidlá o miestach, kde je vyhlásený vojnový stav z r. 1892, na základe, ktorého bolo možné aj v čase mieru vyhlásiť vojnový stav v mieste s “vnútorným rozkolom” a Zákon o predchádzaní a zabránení deliktom z r. 1890, ktorý umožnil generál-gubernátorom, gubernátorom, gradonačalnikom⁵ a senátorom povolať do určitého miesta vojsko s cieľom zabezpečiť vnútorný pokoj.⁶ Tiež je potrebné

---

¹ Už v polovici marca 1881 polícia zadržala všetkých účastníkov vraždy, ktorí boli 3. apríla 1881 verejne popravení.

² Svoj postoj cár jasne deklaroval aj v Manifeste z 29. apríla 1881, v ktorom vyjadril svoj zámer potvrdzovať a chrániť samoderžavnú moc pred akýmkoľvek útokmi. Politickú líniu Alexandra III. charakterizuje dôraz na pravoslávie, nacionalizmus a autokraciu.

³ Skutočnosť, že sa tieto právne akty nazývajú nariadeniami nenaznačuje ich nižšiu právnu silu oproti iným právnym aktom označeným ako zákony. Normatívno-právne akty cárskeho Ruska odvodzovali svoje postavenie v systéme práva od orgánu, ktorý ich vydal, nie od svojho názvu. Najvyššiu právnu silu mali právne akty pochádzajúce od cára, ktoré však nemali jednotný názov, ktorú by túto právnu silu indikoval.

⁴ GESEN, Vladimír Matveevič: *Isklučiteľnoe položenie*: Sankt Peterburg: Pravo, 1908, s. 410.

⁵ Gradonačalník stál na čele gradonačalstva, t.j. mesta a príahlého územia, vyčleneného spod právomoci gubernátora z dôvodu jeho významu či geografickej polohy. Gradonačalstvami boli napr. Moskva, Sankt Peterburg, Odesa.

⁶ Známy ruský právnik V. M. Gesen vo svojej práci *Isklučiteľnoe položenie* nazýva režim zvýšenej a výnimočnej ochrany občianskou diktatúrou a fiktívny vojnový stav, vyhlásený v prípade vnútorného nebezpečenstva vojenskou diktatúrou. GESEN, Vladimír Matveevič: *Isklučiteľnoe položenie*. Sankt Peterburg: Pravo, 1908, s. 75.

zdôrazniť, že počas výnimočného stavu bývali mimoriadne aktívne využívané aj vojenské sudy, ktoré prejednávajú závažné trestné činy ohrozujúce bezpečnosť štátu – išlo predovšetkým o činy politického charakteru, spáchané civilným obyvateľstvom. V takýchto procesoch bol nezriedka ukladaný trest smrti.

2. NARIADENIE O SPÔSOBOCH OCHRANY ŠTÁTNEHO REŽIMU A VŠEOBECNÉHO PORIADKU

Cárske nariadenie vychádzalo z idey konzistentného presadzovania prostriedkov a cieľov ochrany štátneho režimu. V rukách jedinej osoby – ministra vnútra, preto koncentrovalo najväčšiu moc pri *“určovaní smeru ochrany štátu”*⁷. Nariadenie zakotvovalo povinnosť všetkých miestnych orgánov rozhodnutia ministra vnútra vydané na jeho základe ihneď vyplniť, právo ministra vnútra zmeniť akékoľvek rozhodnutie nižších orgánov výkonnej moci, právo navrhnúť v skrátanom legislatívnom konaní nové nevyhnutné opatrenia na jeho vykonanie a bezprostrednú nariadenia právomoc v určených prípadoch.

Ochrana štátneho režimu a všeobecného poriadku sa realizovala prostredníctvom vyhlásenia výnimočných opatrení *“v tých prípadoch, kedy prejavy trestnej činnosti osôb, zle zmýšľajúcich o štátnom poriadku a spoločenskej bezpečnosti, nadobúdajú v jednotlivých miestach tak nebezpečný charakter, že vyvolávajú nevyhnutnosť osobitných opatrení na prerušenie ich prejavov”*.⁸

Nariadenie zakotvovalo dva stupne osobitných opatrení, a to zvýšenú ochranu a mimoriadnu ochranu. Režim zvýšenej ochrany mohol byť vyhlásený, ak *“všeobecný pokoj na tom ktorom mieste bude narušený delikventnými konaniami smerujúcimi proti existujúcemu štátnemu zriadeniu alebo bezpečiu osôb a majetku alebo pokusmi o takéto konanie, pričom na zabezpečenie poriadku sa aplikácia zákonných opatrení javí nedostatočnou.”* Režim mimoriadnej ochrany mohol byť vyhlásený, ak *“obyvateľstvo určitého miesta bude privedené do nervóznej nálady, vyvolávajúcej nevyhnutnosť prijatia výnimočných opatrení na bezodkladné obnovenie poriadku”*.⁹

Ochrana sa všeobecne vyhlasovala na základe rozhodnutia Komisie ministrov¹⁰, no k zavedeniu zvýšenej ochrany mohlo dôjsť aj

---

⁷ Ustanovenie 1 Nariadenia o spôsoboch ochrany štátneho režimu a všeobecného poriadku.

⁸ Ustanovenie 4 Nariadenia o spôsoboch ochrany štátneho režimu a všeobecného poriadku.

⁹ Ustanovenie 6 Nariadenia o spôsoboch ochrany štátneho režimu a všeobecného poriadku

¹⁰ Komisia ministrov bola vyšším orgánom výkonnej moci Ruského impéria v rokoch 1802 až 1906. Tvorili ju ministri, ich zástupcovia, štátny

bezprostredne rozhodnutím ministra vnútra alebo rozhodnutím generál-gubernátora, potvrdeným ministrom vnútra, pod podmienkou bezodkladného informovania Senátu. Zvýšená ochrana sa zavádzala na jeden rok, mimoriadna ochrana na šesť mesiacov. Rozhodnutím Komisie ministrov bolo možné tieto lehoty opakovane predĺžiť.

3. ZVÝŠENÁ OCHRANA

Režim zvýšenej ochrany vo všeobecnosti charakterizovalo rozšírenie právomoci orgánov výkonnej moci. Jej vysokých predstaviteľov, predovšetkým generál-gubernátorov, gubernátorov a gradonačalnikov nariadenie oprávňovalo vydávať záväzné výnosy vo veciach vzťahujúcich sa k ochrane poriadku a bezpečnosti, prejednávateľ porušenia týchto výnosov v správnom konaní a ukladať v ňom tresty, a to trest väzenia na najviac tri mesiace a pokutu do výšky 500 rubľov. V záujme ochrany poriadku a bezpečnosti boli tieto orgány oprávnené zakázať akékoľvek národné, spoločenské a súkromné zhromaždenia, rozhodnúť o zatvorení rôznych obchodných a priemyselných prevádzok, ako aj zakázať konkrétnym osobám pobyt na určitých miestach. Generál-gubernátor mohol rozhodnúť, že určité trestné veci budú prejednávať vojenské súdy, a nie všeobecné trestné súdy, a tiež nariadiť prejednávanie veci bez prítomnosti verejnosti v prípadoch, keď by verejné prejednanie mohlo vyvolať nervozitu a narušiť poriadok. Rozsudok vojenských súdov v prípadoch trestných činov proti štátu potvrdzoval generál-gubernátor a v miestach, ktoré mu neboli podriadené veliteľ vojska.

Značne sa rozšírili aj právomoci administratívnych orgánov nižšieho stupňa. Náčelníci polície a žandárskych zborov boli oprávnené zatknúť na obdobie najviac dvoch týždňov akúkoľvek osobu vyvolávajúcu odôvodnené podozrenie zo spáchania trestných činov proti štátu alebo pokusu o ich spáchanie, či z príslušnosti k protizákonným spolkom. Polícia bola tiež oprávnená v akúkoľvek dobu a na hocakom mieste uskutočniť obhliadku a zaistiť všetok majetok, ktorý mohol byť použitý na spáchanie trestných činov proti štátu.

4. MIMORIADNA OCHRANA

Nariadenie mimoriadnej ochrany malo ešte širšie následky. Zavedením mimoriadnej ochrany získali vyššie administratívne orgány celý rad nových práv. Spomedzi nich bolo najvýznamnejším právo odňať trestnú vec z pôsobnosti všeobecného súdu a prideliť ju na prejednanie vojenskému súdu alebo samotnému administratívne orgánu, právo zakázať dispozíciu s nehnuteľným majetkom, právo zaistiť hnutel'ný majetok a príjmy z neho v tých prípadoch, kedy dispozícia s takýmto majetkom vedie alebo by mohla viesť k naplneniu nezákonných cieľov, právo v správnom konaní rozhodnúť

---

pokladník a vo vážnych prípadoch aj vedúci oddelení Štátnej rady, pod predsedníctvom kancelára štátu.

o uväznení osoby na tri mesiace a o peňažnom treste do výšky 3000 rubľov, právo pozastaviť výkon funkcie akýmkoľvek úradníkom na obdobie trvania mimoriadnej ochrany, právo obmedziť alebo zakázať zasadnutia stavových, mestských a zemských orgánov, právo pozastaviť vydávanie periodickej tlače na obdobie trvania mimoriadnej ochrany a právo rozhodnúť o zatvorení školského zariadenia na obdobie jedného mesiaca.

Po nariadení osobitného režimu na určitom území, v susedných gubernijách a oblastiach, ba dokonca aj v celom štáte mohli byť na základe rozhodnutia Komisie ministrov zavedené pravidlá, dotujúce orgány výkonnej moci širokými oprávneniami. Náčelníci polície a žandárskych zborov tak mohli byť oprávnení zadržať osoby podozrivé zo spáchania trestných činov proti štátu alebo z pokusu o ne a z príslušnosti k protizákonným spolkom na dobu siedmich dní a vykonať u takýchto osôb prehliadku.

5. OSOBOE SOVEŠČANIE

Na základe Nariadenia zo 14. augusta 1881 bol pri ministerstve vnútra zriadený osobitný kabinetný organ nazvaný Osoboe soveščanie (Zvláštna porada), ktorý rozhodoval o nútenom presídlení osoby považovanej za škodlivú pre štátnu a spoločenskú spokojnosť na určené územie v európskej alebo ázijskej časti Ruska, a to na obdobie jedného až piatich rokov. Presídlenie sa v Zvláštnej porade prerokovalo na základe návrhu miestneho správneho orgánu, obsahujúcom podrobný popis dôvodov pre takéto opatrenie. Zvláštnu poradu tvoril predseda – úradník ministerstva vnútra zodpovedný za políciu a štyria členovia, z ktorých dvoch nominovalo ministerstvo vnútra a dvoch ministerstvo spravodlivosti. Rozhodnutia Zvláštnej porady potvrdzoval minister vnútra. Na základe Nariadenia o policajnom dozore z 12. marca 1882 sa právomoc Zvláštnej porady rozšírila aj na rozhodovanie o uložení policajného dozoru nad presídlenými osobami.

6. NARIADENIE O POLICAJNOM DOZORE

Nariadením o policajnom dozore bol policajný dozor definovaný ako opatrenie slúžiace na predchádzanie trestným činom proti štátnemu zriadeniu, ktoré sa ukladá osobám, nebezpečným pre všeobecný pokoj v rámci konania o nútenom presídlení, a to na dobu trvania presídlenia.

Osoba, ktorej bol uložený policajný dozor, musela strpieť mnoho vážnych zásahov do základných práv a slobôd. Predovšetkým boli takémuto človeku odobrané doklady o mene a bydlisku, namiesto ktorých mu bol vydaný dokument o pobyte na určenom mieste, v ktorom však nebolo vyznačené, že daná osoba sa nachádza pod dozorom polície. Nesmel sa bez povolenia vzdialiť z miesta určeného pobytu, povolenie bolo možné udeliť len vo výnimočných prípadoch,

napr. úmrtia v rodine¹¹, a to na presne vymedzený čas, pričom sa nemal po ceste bez náležitej príčiny zastavovať a pred začatím a po skončení cesty bol povinný sa ohlásiť príslušným policajným orgánom. O povolení vzdialiť sa z miesta určeného pobytu v rámci újazdu rozhodoval náčelník polície, v rámci gubernie gubernátor a mimo gubernie minister vnútra. Osoba podrobená policajnému dozoru bola ďalej povinná hlásiť sa v určených intervaloch na polícii. Miestne policajné orgány boli oprávnené kedykoľvek vstúpiť do obydliá takéhoto človeka a uskutočniť tam prehliadku, vždy však mali spísať protokol o dôvodoch a výsledkoch takéhoto postupu.

Rozhodnutie o policajnom dozore znamenalo aj mnoho obmedzení vo vzťahu k pracovnému životu. Podrobení policajnému dozoru nemohli zaujímať žiadnu funkciu v štátnom aparáte, v súkromných spoločnostiach a podnikoch, ani byť predsedami a členmi konkurzných orgánov. Okrem toho sa im zakazovala akákoľvek pedagogická činnosť, prijatie učňov na vyučenie v remesle, verejné prednášanie, účasť na zasadaniach vedeckých spolkov a verejných divadelných predstaveniach, akákoľvek iná verejná činnosť, držba typografií, litografií, fotografií, knižníc a pôsobenie vo verejných knižniciach, ako aj obchod s knihami. Výkon povolania lekára a farmaceuta bol možný len na základe povolenia ministra vnútra. Ostatné činnosti, dovolené zákonom, mohla takáto osoba vykonávať, avšak s tým, že miestny gubernátor bol oprávnený zvolenú činnosť zakázať, ak slúži na realizáciu zločinných úmyslov alebo je nebezpečná pre všeobecný pokoj a poriadok. O takomto zákaze gubernátor informuje ministra vnútra, ktorý ho mohol zmeniť, ak to považoval za nutné.

K ďalším zásahom do súkromia osoby pod dohľadom patrila cenzúra všetkej jej korešpondencie náčelnikom žandárov, ktorý mohol písomnosti aj zadržat'.

Prísnosť uvedených opatrení bolo možné za dobré správanie obmedziť na základe návrhu gubernátora potvrdeným ministrom vnútra. Ak však osoba podrobená dozoru nedodržovala stanovené pravidlá, polícia ju mohla uväzniť, na základe rozhodnutia náčelníka polície na dobu troch dní, na základe rozhodnutia gubernátora na dobu siedmich dní a na základe rozhodnutia ministra vnútra na dobu jedného mesiaca.

Zákonodarca blahosklonne pamätal aj na prežitie ľudí, ktorým de facto odňal všetky možnosti si naň zarobiť. Na základe Nariadenia o policajnom dozore mali podrobení dozoru a ich rodiny nárok na výplatu finančných prostriedkov nevyhnutných na zabezpečenie ich obživy, ako aj na obuv, odev a bielizeň. Osoby pod dozorom polície, ktoré nemajú prostriedky na svoju obživu, dostávajú prostriedky na

---

¹¹ Je potrebné pamätať na skutočnosť, že človek býval nútené presídlený ako jednotlivec, bez svojej rodiny, ktorú spravidla zanechal v mieste svojho pôvodného bydliska.

prežitie, a tiež na obuv, odev a bielizeň. Uvedenú podporu však bolo možné človeku pod dozorom kedykoľvek odňať.

7. APLIKÁCIA VÝNIMOČNÝCH OPATRENÍ

Výnimočné opatrenia boli od r. 1881 ako zábrany šírenia socialistickej agitácie a revolučných nálad vyhlásené vo veľkom množstve miest a gubernií. Ich aplikácia však prinášala výkonnej moci nečakané problémy. Gubernátori často využívali mimoriadny režim aj na svojstojné riešenie situácií v nariadeniach nepredvídaných. Právomoc vydávať v stave ochrany záväzné právne akty využívali na úpravu najrozličnejších oblastí spoločenského života. Mnohopočetné regulácie vydané v režime ochrany – bez toho, aby k nej mali akýkoľvek vzťah, upravujúce nájom robotníkov, sanitárne pravidlá či poriadok jazdy na bicykli, boli zmenené alebo zrušené ministerstvom vnútra. Avšak aj mnohé iné regulácie, ktoré neboli ministerstvom preskúmané, presahovali rámec Nariadenia z 14. augusta 1881.¹² Aj to bol jeden z hlavných dôvodov, pre ktorý Komisia ministrov zvažovala ukončenie využívania mimoriadneho stavu. Udalosti r. 1905 ich však prinútili tento postoj prehodnotiť. Do r. 1905 sa v režime zvláštnej ochrany nachádzalo 7 gubernií, 2 gradonačalstva a dve mestá. K 1. augustu 1906, bol v 40 z 87 ruských gubernií vyhlásený vojnový stav, 27 sa nachádzalo v režime mimoriadnej ochrany a 15 v režime zvláštnej ochrany.¹³ Ku koncu r. 1908 sa oblasti vo vojnovom stave vyhlásili za oblasti mimoriadnej ochrany a oblasti s mimoriadnou ochranou za oblasti so zvýšenou ochranou. Počas rokov 1905-1908 sa tak vláde s pomocou nariadenia výnimočného stavu podarilo vyriešiť kritickú situáciu. Aj preto sa k tomuto nástroju štátna moc uchýľovala v rôznych oblastiach Ruského impéria až do roku 1917, kedy Dočasná vláda pozastavila účinnosť aj Nariadenia o spôsoboch ochrany štátneho režimu a všeobecného poriadku a Nariadenia o policajnom dozore.

8. ZÁVER

Rozšírenie revolučného pohybu v 60-tych a 70-tych rokoch 19. storočia, vyvrcholené atentátom na Alexandra II. primälo vládu prijať radikálne opatrenia na ochranu samoderžavného režimu a poriadku v

---

¹² Napríklad záväzné uznesenie moskovského generál-gubernátora o pravidlách pohybu kočišov po uliciach, záväzné uznesenie charkovského generál-gubernátora o pravidlách veľkoobchodného predaja tovarov vidieckym obyvateľstvom, či uznesenie tavričského gubernátora, ktorým zakázal prejavovať počas predstavení umelcom nadšenie krikom a potleskom v miere narúšajúcej pokoj.

¹³ Využívanie osobitných opatrení v r. 1906 je späté s ministerským predsedom P. A. Stolypinom, ktorý ich použil na stabilizáciu politickej situácie a boj s terorizmom. Rozhodol tiež o zastavení publikovania 206 novín a 200 redaktorov bolo postavených pred súd. RIASANOVSKY, Nicholas: *A History of Russia*. New York: Oxford University Press, 1993, s. 458.

krajine. Normatívno-právnou osnovou týchto opatrení sa stalo Nariadenie o spôsoboch ochrany štátneho režimu a všeobecného poriadku z 14. augusta 1881 a Nariadenie o policajnom dozore z 12. marca 1882, ktoré ustanovovali opatrenia na zabezpečenie štátnej bezpečnosti. Na ich základe bol vytvorený výnimočný spôsob riadenia Ruského impéria, umožňujúci efektívne bojovať s protištátnymi aktivitami a spoluregulovať vzájomné vzťahy medzi štátom a spoločnosťou v období rokov 1881 a 1917. Nariadenie o spôsoboch ochrany štátneho režimu a všeobecného poriadku zakotvilo špeciálny mechanizmus fungovania orgánov výkonnej moci, posilnilo postavenie silových zložiek režimu a umožnilo významné zásahy do práv obyvateľov, realizované výlučne na základe rozhodnutí správnych orgánov. Jedným z nich bola aj možnosť núteného presídlenia akejkoľvek osoby v rámci územia Ruského cárstva na základe rozhodnutia osobitného štátneho orgánu nazvaného Osoboe soveščanie. Nariadenie o policajnom dozore ešte prehĺbilo nastolenú líniu porušovania základných práv a slobôd zakotvením systému dohľadu obmedzujúceho predovšetkým slobodu pohybu a výkonu povolania.

Literatúra:

- DŽANŠIEV, Grigorij Avetovič: Epoque velikich reform. Istoričeskie spravki. Moskva: Tipo-litografija B.M. Vol'fa, 1907.
- GESEN, Vladimir Matveevič: Isključitel'noe položenie. Sankt Peterburg: Pravo, 1908.
- KONI, Anatolij Fedorovič: Otc i deti sudebnoj reformy. Moskva: Statut, 2003.
- KUZNECOV, Igor Nikolaevič: Istorija gosudarstva i prava Rossii v dokumentach i materialach: S drevnejšich vremen po 1930 g. Moskva: Ozon, 2000.
- PELIKÁN, Dragutin: Dejiny ruského práva. Praha: C.H.Beck, 2000.
- RADZINSKIJ, Edvard: Alexandr II. Poslední velký car. Praha: Mladá fronta, 2007.
- RIASANOVSKY, Nicholas: A History of Russia. New York: Oxford University Press, 1993.
- VILENSKIJ, Boris Veniamovič: Sudebnaja reforma i kontreformaja v Rossiji. Saratov: Privoložskoe knižnoe izdatel'stvo, 1969.
- VILENSKIJ, Boris Veniamovič: Rosijskoe zakonodatel'stvo X-XX vekov: Teksty i kommentarii: v 9-ti tomach. Moskva: Juridičeskaja literatura, 1991.

-